

Дејан БУЛИЋ*

Историјски институт
Београд

Срђан КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

ГРАДИНА ЕРЧЕГЕ, СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАД НА ЈАВОРУ

Апстракт: Аутори представљају резултате сондажних археолошких истраживања Градине Ерчеге, на планини Јавор код Ивањице, обављена током 2009. године. Циљ истраживања је био прикупити основне податке о времену настанка утврђења и основној стратиграфији, као и утврдити његов изглед. Пронађени археолошки материјал припада 14–15. столећу. Налаз два касноантичка новчића указује да је на простору Градине постојао неки мањи антички објекат, вероватно у служби осматрања и обезбеђења околног простора и путне комуникације. Град је са турским освајањима био напуштен, али су у османском периоду становници села Ерчеге били задужени да, као дербенције, обезбеђују опасну деоницу пута. Због близине манастира Ковиље и истовременог настанка манастира и утврђења, намеће се могућност истог ктитора.

Кључне речи: средњи век, земље „Моравице“, Градина, утврђење, 4. век, 14–15. век, грнчарија, новац, дербенд.

Градина Ерчеге се налази у селу Ерчеге на југоисточним обронцима Јавора у општини Ивањица. На остатке утврђења указивао је топоним Градина, односно топоним Развала како је уписан на Ђенералштабним картама Краљевине Србије из 1894. године. Градина Ерчеге са котом 1142, није највиша тачка у окружењу, али пружа изузетан преглед околине. Са севера и северозапада Градину окружује Градински поток, док је са југоистока река Ношница, у коју се улива поменути поток (Т. 1–2). До утврђења је могуће стићи само пешке, са источне стране из засеока Зекавице или са западне стране из засеока Горњи Васиљевићи.

* dejan.bulic@iib.ac.rs

* srdjan.katic@iib.ac.rs

У историјским изворима нема помена овог утврђења и његово име, за сада, остаје непознаница. Једини подаци о њему су легенде које су забележене у 19. stoleћу. Стојан Обрадовић је писао да је у овом граду седео Ерцег Степан и преноси локалну легенду према којој је град разорила Јерина.¹ Сличне податке доноси и Милан Ђ. Милићевић, а порекло имена села Ерчеге изводи из имена Херцег Степана.² И Феликса Каница Ерчеге именом подсећају на Херцег Стјепана, *од чијих је „дворова“ подигнутих вероватно на темељима римског кастела сачуван један део зидина.*³ Међутим, историјски подаци негирају забележену традицију да је овај град подигао или у неком тренутку њиме управљао Стефан Вукчић Косача (1435–1466).⁴

Археолошка истраживања

Археолошка истраживања Градине обављена су 2009. године са две сонде (Т.1).⁵ Истраживању је претходило уклањање затеченог дрвећа, у циљу заштите локалитета, пре свега бедема и отварања визура за геодетско снимање (Т. 4; Т.5/1). Циљ истраживања је био прикупити основне податке о времену настанка и изгледу утврђења и утврдити основну стратиграфију.

На површини, осим бедема, нису се уочавали други објекти, нити је било покретног археолошког материјала. Покретних налаза није било ни на прилазним странама где се уочавао осут камен и малтер. Једини налаз представља мањи комад згуре са јужне падине. Постојање стеновитог хрбата дужином града ограничавао је могући простор за ископавање на свега неколико метара уз постојеће бедеме.

Сонда 01/09

Сонда дим. 2,1 м x 4 м, била је ситуирана уз унутрашњи северозападни угао западног дела утврђења, али су странице наслоњене на бедем донекле неправилне што је било условљено његовим пружањем (Т. 1; Т. 6–7).

У слоју хумуса, тамномрке боје, констатовано је присуство камења различите величине. У јужном делу то је и једини слој који је лежао на живој

¹ Легенду видети код: С. Обрадовић, *Описаније окружија Ужичког*, Гласник ДСС 10 (1858) 53.

² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I, Београд 1876, 586.

³ Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд 2007, 588.

⁴ Прецизно о границама разграничења између Косача и Деспотовине видети: С. Мишић, *Граница земаља Косача у Полимљу*, Милешевски записи 9 (2011) 53–57.

⁵ У периоду од 15. септембра до 1. октобра 2008. године обављена су сондажна истраживања утврђења. Радове је финансирало тада постојеће Министарство науке Републике Србије, а руководилац археолошких радова био је др Дејан Булић, научни сарадник, у то време истраживач-сарадник Историјског института.

стени на 0,3 – 0,4 м релативне дубине. У северном делу сонде испод хумуса је слој шута – камен помешан са кречним малтером – формиран осипањем бедема. Испод је слој сивомрке земље, који сиву нијансу дугује присуству пепела. Уз западни бедем констатована је површина запечене земље – ватриште дим. 1,40 м x 0,7 м – 0,9 м. Изнад некадашњег ватришта, кречњак је изразито беле боје, као последица горења. У истом нивоу са ватриштем откривен је камени жрвањ (Т. 6/1–2). Из слоја потиче један мањи кованик, као и извешан број уломака кухињске грнчарије и животињских костију (Т. 11–12/1–2). У северном делу сонде, испод је био слој ситног ломљеног камена помешан са малтером, формиран вероватно, приликом градње бедема, као нивелирајући слој (Т. 7/1).

Сонда 02/09

Ископ димензија 3,85 м x 1,80 м био је смештен у северозападном углу источне половине утврђења, при чему су северну и западну ивицу сонде чинили северни бедем и преградни зид утврђења (Т. 1; Т. 8–9).

Испод површинског слоја хумуса тамномрке боје, у слоју шута, констатовано је неколико уломака сиге, од чега један већи комад трапезастог облика, већи број уломака животињских костију, док су налази кухињске грнчарије спорадични (Т. 12/3; Т. 13/1–3). Од других покретних археолошких налаза пронађен је један гвоздени предмет, можда оков каније (Т. 13/4); два комада металне згуре и комад топљеног стакла. Следио је слој мрке земље са бројним налазима животињских костију и спорадичним уломцима кухињске грнчарије (Т. 13/5). Доњу зону овог слоја представља осути камен са живе стене, у коме се копало до чврстог стеновитог језгра. Жива стена лагано пада од југа ка северу и на њој су пронађена два римска новчића (Т. 10/1–2).

* * *

Осим ископавања изведених пробним сондама, површински су праћене трасе бедема, у настојању да се прецизно установи основа утврде (Т. 5/1). Лица бедема могла су се местимично уочити, док су се њихове трасе препознавале према осутом материјалу, што је омогућило релативно лако откривање бедема у висини од једног до два реда камена.⁶ Сав потребан материјал за градњу узиман је са лица места, где га је било у изобиљу и могуће је да су се на тај начин формирале депресије између бедема и стеновитог била. Доносило се само оно најнужније: вода, креч, сига и дрвена грађа. За градњу је коришћен ломљени кречњак различите величине, док је као везиво употребљен кречни малтер беличасте боје са додатком ситнијег песка. Пажљиво су зидана само лица

⁶ Овим поступком копано је кроз слој хумуса и евентуално слој шута, док се не ремете културни слојеви.

зидова, док је унутрашњост испуњена трпанцем. На појединим деловима зидова уочавају се отвори од квадратних греда, које су имале функцију скеле.

Облик утврђења прати стеновити хрбат који је обухваћен зидинама (Т. 4–5/1). Оријентација је приближно И–З са девијацијом од око 30 степени у правцу севера. Трасе бедема указују на приближно правоугаони облик, димензија око 140 x 32,5 м, са преградним зидом који је делио „град“ на приближно две једнаке половине, унутрашње дужине 65 м и 68,5 м (Т. 1). По једна правоугаона кула налазила се на западном и источном крају утврђења (кула 1 и кула 3). Код западне куле дужина спољне ивице је 8,40 м, а дебљина бедема износи 1,80 м (северни), односно 2 м (јужни зид куле).

Трећа кула (кула 2), такође правоугаона, налазила се на средини преградног зида, дебљине 1,80 м или 6 стопа. Кула је штитила и омогућавала прелаз из једног у други део утврђења (Т. 5/2). У површинском слоју хумуса тамномрке боје, пронађен је део дрвене свирале – доказ не тако давног пастирског присуства. Кула је била испуњена слојем чистог шута, формираног од ломљеног камена и малтера, са ретким налазима животињских костију и уломцима кухињске грнчарије (Т. 14). У унутрашњости поменутог шута пронађена су два већа грађевинска кованика (Т. 14/10), 2–3 мања комада сиге и мање грумење гара – остатак иструлеле греде, а на простору западног отвора (пролаза) регистровани су остаци дрвене греде.⁷

Одсуство налаза који би указивали на кровни покривач (цреп, олово или шкриљац), констатовани грађевински кованици и скромни остаци греда и угља указују да је кровна конструкција куле била дрвена. Појединачни налази сиге указују на извесне елементе изграђене у овом материјалу. Спољне димензије куле износе 7,20 м (западна и северна страна), односно 6,90 м (јужна страна), док је дебљина зидова од 1,70 м до 1,80 м.

Површинским праћењем бедема констатован је и мањи улаз у северном бедуу ширине 2,20 м. Том приликом су констатована два комада сиге која указују на лучно изведен отвор улаза (Т. 8/5).

На локалитету нису уочени трагови постојања цистерне или хидрауличног малтера, те морамо претпоставити да су потребе за водом задовољавали доношењем са најближих извора.⁸

Оштра стеновита падина и кула на западном делу утврђења учинили су прилаз са ове стране немогућим (Т. 3). Са северозападне и северне стране утврђења је оштра, неосвојива литица, али грађевинари нису бедеме померили на ивицу литице, већ је тај простор остао празан и данас под шумом. Тешко приступачном утврђењу, водила је, изгледа, само уска стаза преко Превије, страном ка источном делу утврђења, заобилазећи га и затим поред бедема до откривеног улаза на северном бедуу у источном делу утврђења. Приступ је некада могао бити и са источне стране, данас потпуно обрасле шумским растињем.

⁷ Кула није истражена до нивоа пода због мањка новчаних средстава.

⁸ У најближем окружењу око Превије и ка Бежанском кршу данас има 6 извора, а на нижим позицијама ка Градинском потоку још неколико.

Близу изворишта Градинског потока, северозападно од Градине (500–600 м), на имању Мирослава Зекавице, налази се мајдан сиге, на потезу истог имена – „Сига“, одакле је вађен овај камен за градњу. Свега стотинак метара од овог места налази се потез Кречане, данас обрасле у шуму, са више десетина кречана, за које ни најстарији мештани не памте из ког су времена. И за њих можемо претпоставити да су формиране за потребе градње утврђења.

На Превији, седлу испод Градине, постојало је некада грчко гробље, од кога је данас остао један лежећи аморфни надгробник и још неколико поломљених уломака који су некада припадали надгробницима (Т. 10/5–6). Једини белег остао је захваљујући томе што је међаш, док су остали примерци одвучени и искоришћени као грађевински материјал.⁹

Покретни археолошки материјал

Новац

1. Новчић цара Грацијана (375–383)

Ав. DN GRATIANVS PF AVG

Представа попрсја цара са дијадемом.

Рв. GLORIA RO_MANORVM

Q KP

Глориа Романорум вуче заробљеника десном руком, а левом руком држи лаберум поред кога су слова К и Р. Изнад главе заробљеника је ознака Q. У одсечку је ознака ковнице потпуно излизана (Т. 10/1).

2. Новчић цара Валенса (364–378)

Ав. DN VALEN _S PF...

На аверсу је представа цара са дијадемом.

Рв. SECVRITAS _ REI PVBLICAE

A Q

[si]S

На реверсу Викторија држи венац, а са обе њене стране су слова А и Q. Од ковнице се назире само последње слово „S“, али реч је о Сисцији (Т. 10/2).

Грнчарија

Према стратиграфским подацима, технолошким одликама посуда и њиховом облику, целокупан репертоар налаза из унутрашњости утврђења може

⁹ Само седло и све околне ливаде су некада оране, што се види из њихових назива – Орнице.

се посматрати као јединствена хронолошка целина која припада позном средњем веку. Сви пронађени уломци припадају кухињској керамици и сведоче о животу унутар утврде и припремању хране. На први поглед је уочљиво одсуство трпезне, односно луксузне грнчарије, као и одсуство глеђосаних посуда што на тлу Моравица није јединствен случај.¹⁰ Није пронађен ниједан поклопац, здела, нема ниједног крчага, бокала или других посуда за воду. Примерци техничке грнчарије такође нису регистровани на локалитету.

Најбројнији налази грнчарије су лонци, без дршке, намењени припремању хране на отвореној ватри или огњишту. Израђени су од глине песковите фактуре, понекад са додатим крупним комадима кварца или шљунка. Боја спољне површине је од мрке, преко мркосиве до сиве, односно тамносиве боје, док су на прелому нијансе од црвене и мрке до мркосиве и сиве. Лонци имају најчешће дугачке, левкасто изведене ободне, понекад посувраћене или лучно изведене (Т. 11/3; Т. 12/3; Т. 13/5; Т. 14/3).

Само по један уломак грнчарије би се могао приписати црепуљама, односно вршнику (Т. 12/2; Т. 13/1).

Посуде су углавном неукрашене (Т. 11–14). Када се јављају орнаменти, то су аплицирана неукрашена пластична ребра или украшена убодом нокта (Т. 13/1–2). Присутни су и примерци са урезаним једнопрутим таласастим украсом (Т. 14/2, 4) или са орнаментом у виду снопова урезаних линија изведених оштрим предметом или чешљем (Т. 14/7). На по једном примерку орнамент је изведен убадањем троугаоног предмета (Т. 14/6) и убадањем двопрутог чешља (Т. 11/1). Неправилни плитки урези можда и немају улогу украшавања (Т. 13/3).

Пронађени примерци грнчарије као рад локалних грнчарских радионица својим општим карактеристикама, односно начином израде, обликом и украшавањем представљају посуде карактеристичне за позни средњи век и време 14–15. столећа.

Остали покретни налази

Поред бројних налаза животињских костију, други покретни археолошки налази су врло скромни. Унутар сонде 1 пронађен је доњи део каменог жрвња, пречника 0,44 м (Т. 6/1–2). Из сонде 2 потиче предмет изграђен од танког гвозденог лима, можда део каније (Т. 13/4). Два већа кована гвоздена клина, дужине 14,5 цм, пронађена унутар средишње куле, сведоче о начину извођења кровне конструкције куле (Т. 14/ 10).

¹⁰ Тако је искључиво кухињска грнчарија пронађена и на утврђењу Кулина у Солотуши. Археолошки материјал није публикован, али према прелиминарним резултатима обраде, поред рановизантијског материјала, средњовековној епохи припадају и налази датовани у 15. столеће. Овом приликом захваљујемо се на усменој информацији руководиоцу истраживања др Ђорђу Јанковићу.

Уз поменуте налазе до којих се дошло сондажним ископавањем, мештанин Мирослав Зекавица је својевремено пронашао на Градини гвоздену правоугаону пређицу и једну гвоздену стрелицу са трном за насађивање (Т. 10/3–4).¹¹ По непровереној причи, на локалитету је пронађен и „Урошев новчић“, али се не зна ког владара.

Територија и историја

О средњовековној прошлости шире околине данашњег села Ерчеге, које се налазило у оквиру земље Моравице, мало се зна због мањка извора и слабе археолошке истражености. У средњем веку се под Моравицом означавају два појма: жупа и земље, које су добиле назив по истоименој реци Моравици која протиче кроз овај простор. На издвајање Моравице као посебне целине утицало је стварање удеоне кнежевине Немањиног старијег брата Страцимира, и посебно оснивање Моравичке епископије, са седиштем у манастиру Св. Ахилија у Ариљу.¹² Духовно подручје једне епископије обично одговара територијалном обиму „земље.“¹³

„Земље“ Моравице су обухватале простор од Ваљевских планина на северу до Овчарско-кабларске клисуре, развођем реке Студенице и Моравице до северних огранака Голије на југу, а преко планине Јавор до реке Дрине на западу.¹⁴ На југу се простор граничио са жупама Рас и Сјеница; а југозападно са Жупом Дабар.¹⁵ У оквиру земље Моравице још није потврђено постојање Жупе Моравице, али се оно, може са доста сигурности претпоставити, због постојања касније истоимене нахије.¹⁶ Међутим, због своје надморске висине, простор данашњег села Ерчеге није могао бити део жупе, већ категорија земљишта која би спадала најпре у „брда“ „горе“ или „планине“.

Посматрајући историјски тренутак који одговара трајању утврђења, за историју Моравица у 14. веку посебан значај има властеоска породица Војиновића. Војислав Војиновић је за време цара Уроша постао најмоћнији

¹¹ М. Зекавица нам је такође показао и два пара букагија са кључем, које је пронашао у мањој пећини на стеновитој падини подно западне куле. Букагије су служиле за спутавање коња или волова приликом извлачења грађе, и овде их не приказујемо, јер припадају познијем времену, највероватније 19. или почетку 20. века. У пећини нема никаквих остатака.

¹² М. Благојевић, *Жупа Моравица и земље Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу, историја уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28. 05. 1996, Београд 2002, 22 (=Благојевић, *Жупа Моравица*).

¹³ О појму „земља“: С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146; *Земља*, ЛССВ, 235–6 (С. Мишић).

¹⁴ О границама „земље“ Моравице: Благојевић, *Жупа Моравица*, 21.

¹⁵ Благојевић, *Жупа Моравица*, 21.

¹⁶ Детаљно о овом проблему са свим изворима: Благојевић, *Жупа Моравица*, 14.

великаш и припојио је својој области бројне жупе управљајући простором између Рудника и мора, Дрине и Косова, укључујући и неке жупе у Херцеговини.¹⁷

За кратко време своје политичке моћи, од 1366. до 1373. Никола Алтомановић је у свом поседу држао простор од Дубровника до Рудника и Честина у Грузи, а унутар овог простора и територију Моравице. Због сукоба са кнезом Лазаром око Рудника, тројни савез између кнеза Лазара, његовог зета мачванског бана Николе Горјанског Млађег и бана Твртка, довео је до коначног слома жупана Николе Алтомановића 1373. године у Ужицу.¹⁸ Његову земљу су поделили савезници. Лазар Хребељановић је запосео крајеве од Рудник до Косова, на западу до Дрине, а на југоистоку до жупе Сјенице.¹⁹ Лазару је припадала долина Увца, вероватно и долина доњег Рзава са Добруном, а самим тим и земље Моравице.²⁰

У годинама након Косовске битке најпре Милица, а потом и Стефан Лазаревић тешком муком и уз вазални однос успели су да сачувају државу. Период релативног мира искоришћен је за реформу управног система са „властима“, односно војводама на челу и изградњу фортификација и уздизање одбрамбене војне моћи.²¹

Након привременог османског освајања Деспотовине, 1439. године, деспот Ђурађ је 1444. успео да обнови земљу.²² У походу Мехмеда II у пролеће 1455. године, после освајања Новог Брда и области Бранковића, јужна граница државе успостављена је на Западној Морави до Чачка, чиме је долина Ибра припала Турцима. Граница је ишла даље развођем Студенице и Моравице, преко Голије и Златибора избијала на Дрину код Вишеграда, док је Увац остао Турцима.²³ Практично је граница Деспотовине пратила јужну границу земље Моравице. У једној исправи коју је написао и издао војвода Скопског крајишта Иса-бег, наспрот земљи Павловића, преко Дрине, налазила се слична по обиму

¹⁷ *Историја српског народа*, I, Београд 1994, 578 (Р. Михаљчић).

¹⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 61, 317.

¹⁹ Рат Николе Алтомановића и кнеза Лазара са савезницима, оставио је трагове пустошења и у широј околини Ужица. Тако је М. Зотовић настанак некрополе у Стапарима повезао са познатим сукобом између Николе Алтомановића и кнеза Лазара са својим савезницима. Током овог сукоба, као важна предстража Ужица, страдало је утврђење у Стапарима са својом малобројном посадом: М. Зотовић, *Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима*, Зборник радова Народног музеја 2 (Чачак 1971) 10. И керамички материјал са Градине Трешњевица датован у другу половину 14. столећа, указује на могућност да је Градина Трешњевица страдала 1373. године: Д. Булић – Д. Црнчевић, *Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљевоу код Ивањице*, Историјски часопис 61 (2012) 81–82.

²⁰ *ИСН*, II, Београд 1994, 22–26 (Р. Михаљчић).

²¹ *ИСН*, II, 206 (Ј. Калић).

²² *ИСН*, II, 258, нап. 12 и 13 (М. Спремић); С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63–73 (=Мишић, *Обнова Деспотовине*).

²³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 433, 460 (=Спремић, *Деспот*); Мишић, *Обнова Деспотовине*, 71.

„земља“ Моравице.²⁴ Документ се датује у период између 1455, када Турци постају непосредни суседи и 1458. када уводе своју управу у освојеној области.²⁵ У сваком случају Моравице су под турском влашћу биле већ 1458. када се помиње област Моравица, најпре као „вилајет“, а касније као „нахија“.²⁶

Северни део земље Моравице припао је Смедеревском санџаку, а мањи, јужни, у којем су биле и данашње Ерчеге, додељен је Босанском санџаку.²⁷ У попису Босанског санџака из 1468/9, међу власима Сјенице, другим именом Барча, у оквиру Синан-беговог зеамета Барча, наведено је чак 14 села из горњег тока реке Моравице.²⁸ У наредном периоду, већина тих села припала је новоформираној нахији Моравица, док их је само два или три остало у Барчи. Таква административна подела одржала се током 16. и почетком 17. века.²⁹

У објављеним пописима Босанског санџака из 1468/9. и 1604. приређивачи не помињу село Ерчеге.³⁰ На основу његовог положаја могло се закључити да је у османском периоду највероватније припадало нахији Барча. У неколико пописа те нахије, наводи се Херчик као друго име села Калудра.³¹ Херчик односно Ерчик веома подсећа на данашњи назив села Ерчеге, али је због двојности имена и чињенице да је Калудра чест топоним, за убијацију било потребно још аргумената.³² У објављеном дефтеру из 1468/9. ово село се не наводи, док су га у попису из 1604. године приређивачи читали као Калудра с другим именом Хрчић. За Калудру су навели да је село северно од Пријепоља, а да назив Хрчић није очуван.³³

²⁴ Благојевић, *Жупа Моравица*, 19–20.

²⁵ О датовањима документа: Благојевић, *Жупа Моравица*, 19, нап. 48.

²⁶ Х. Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1982, 34, 40, 41, 117, 118. О турским нападима на остатке српске Деспотовине 1458. године исцрпно: Спремић, *Деспот*, 515–533.

²⁷ Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, Историјски гласник 3–4 (1955) 62.

²⁸ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 24–26 (= *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*). Највећи број ових села убицирао је Мишић: С. Мишић, *Жупа и нахија Сеница у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31–39.

²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul, Tapu Tahrir Defterleri (TD) 56, s. 15–17, 41; TD 157, s. 395–400, 451, 458, 555–557; TD 211, s. 168–198.

³⁰ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000. (= *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II).

³¹ TD 18, s. 171; TD 56, s. 16; TD 157, s. 397–400; TD 201, s. 11; TD 211, s. 170–171; BOA, Maliyeden Müdevver defter (MAD) 654, s. 281; 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve Izvornik Livlari İcmâl Tahrir Defterleri (926–939 / 1520–1533), II, Tıpkıbasın, Ankara 2007, 39.

³² У пописима Босанског санџака наводи се и Калудра на оближњој планини Голија, која је припадала нахији Рас: *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 141.

³³ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69; Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II 331–333. Салих Селимовић је село Калудру идентификовао са селом Урсуде: С. Селимовић, *Нахија Барче у турском попису 1604*, Ужички зборник 31–1 (2007) 72.

За тачну убикацију од кључног значаја је припадност села Херчик радничком хасу рудника Чемерно у Босанском санџаку.³⁴ Њега је сачињавало седам села Нахије Мораваца (Глеђица, Будожела, Рожце, Прилике, Радаљево, Брезова и Мочиоци) и три села из Нахије Барча (Косовица, Деретин и Херчик).³⁵ Од наведених села, не рачунајући Херчик, шест се налазило у горњем току Моравице, а три дуж пута који је од речне долине водио ка планини Мучањ. Ако се то има у виду, као и чињеница да су села Нахије Барча била јужно у односу на она из Нахије Моравица, врло је извесно да се село Херчик могло налазити само у горњем току Моравице, узводно од села Глеђица, или нешто западније на обронцима планине Јавор. То у потпуности одговара положају села Ерчеге, које је од изворишта Моравице удаљено неколико километара у правцу северозапада.³⁶

Друго име села Калудра, односно Калудрица или Калудерица, како је названо у првом помену села у сумарном попису Босне из 1485/86. године, указује на постојање манастира у селу или његовој близини.³⁷ Заиста, у близини Градине Ерчеге, у селу Смиљевцу, засеоку Ковиље, налази се манастир Ковиље с два храма: пећинском црквом Св. Арханђела и млађом црквом посвећеној Св. Николи.³⁸

Први пут манастир се помиње у поменику манастира Крушево, данашњем Добруну, који садржи податке из 16. и 17. века.³⁹ Р. Станић је за архитектуру цркве Св. Арханђела нашао доста сродности с црквама 12. и 13. столећа, док је за сачувани живопис изнео уверење да припада првој половини 13. века.⁴⁰

³⁴ У попису села радничког хаса Херчик се наводи самостално, без другог назива (MAD 654, s. 281). Рудник Чемерно имао је још један раднички хас, у коме је било 15 села из Нахије Пожега у Смедеревском санџаку: С. Катић, *Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)*, *Наша прошлост* 16 (2016), 9–24 (=Катић, *Рударство Чемерна и Троглава*).

³⁵ MAD 654, s. 281.

³⁶ Да је село Ерчеге постојало у 16. и 17. веку већ је указао Александар Лома. Он је с поменутиим селом повезао називе Херчези и Херчизи, који се наводе у Крушевском и Пећком поменику: А. Лома, *Топоними Крушевског поменика*, Милешевски записи 10 (2014) 27–38 (=Лома, *Топоними Крушевског поменика*). Називи из поменика представљају првобитну множину, док је данашњи облик имена стари акузатив множине (*идем у Херчеге*), где је почетно *х* – отпало. Поред титуле *херцег* у старосрпским изворима једном је забележена и варијанта са *ч херчег* (*свитлога херчеге Влатка*, 1468, MS 506). Даничић у *Рјечнику из књижевних старина српских*, 3, 412 просуђује тај хапак као писарску погрешку, но топоним Ерчеге сведочи да је он реално постојао. На наведеном објашњењу захваљујемо Александру Ломи.

³⁷ TD 18, s. 171.

³⁸ О архитектури цркве видети: Р. Станић, *Манастир Ковиље*, ЗРМ 1 (Чачак 1969) 33–54 (=Станић, *Ковиље*) и М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд 1991, 111–113.

³⁹ У Поменику је најстарији датирани запис из 1606. године и односи се на попа Страхињу из Будимље: С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII век*, Гласник СУД 42 (1885) 17 (=Новаковић, *Српски поменици*). Детаљно о поменику: Лома, *Топоними Крушевског поменика*, 27–38.

⁴⁰ Станић, *Ковиље*, 41; Р. Станић, *Новооткривене фреске у манастиру Ковиље*, ЗРМ 2 (Чачак 1971) 29.

Међутим, по новијим сазнањима, стилске одлике зидних слика у славу Светих Арханђела најпре илуструју уметничке токове друге половине 16. века.⁴¹

Према поменутом дефтеру из 1485/86. године у селу Ерчеге било је 26 кућа и 6 неочењених мушкараца. Становници су били део џемата влаха Барче, који је, како се наводи, раније припадао султановим хасовима, а у време пописивања додељен је приходима хаса зворничког санџакбега.⁴² Приметно је да се поред Калудерице/Калудрице још неколицина влашких села у попису помиње први пут. То што се она не наводе у зеамету влаха Барча у ранијем тимарском дефтеру из 1468/69. не мора да значи да нису постојала, јер је могуће да су била заведена у другој врсти пописа.

Скраћени назив Калудра и друго име села Херчик први пут се јављају у попису санџака из 1516. године. Рани помен назива Херчик искључује могућност да је село добило име по масовним миграцијама из Херцеговине у 18. и 19. веку. Разложно је претпоставити да се ради о некадашњим Херцеговим власима, који су између пописа 1488. и 1516. године досељени у село Калудра, које од тада по њима носи и други назив.⁴³ Према попису из 1516. године, у селу Ерчеге било је 59 кућа и 20 неочењених мушкараца, што је, у то време, био и највећи број у Нахији Барча.⁴⁴

После учесталих напада на путнике и караване у околини, двадесетих година 16. века, село је добило дербенџијски статус, на захтев чувеног босанског санџакбега Гази Хусрев-бега и кадије Новог Пазара. Сељани су били задужени да обезбеђују „несигурну и опасну“ деоницу пута, а заузврат су били ослобођени од свих обичајних и ванредних намета; плаћали су умањени харач од 30 и спенџу од 10 акчи, свака кућа давала је по пола мерице пшенице и јечма, на сваке две овце обрачунавана им је по једна акча, а плаћали су и свињарину, траварину, ушуре од меда, црног и белог лука и купуса, као и таксе на лан, повртњак и воденице.⁴⁵

После проглашења за дербенд Ерчеге, постају најмногољудније насеље не само у Барчи, већ и у околним нахијама попут Моравице, Бање, Бобоља, Остатије и Сенице.⁴⁶ У селу је 1530. године, поред примићурове, било још 155 кућа и 7 посебно опорезованих баштина, што је за планинске крајеве неуобичајено велики број.⁴⁷

⁴¹ *Споменичко наслеђе Србије, Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја*, Београд 2007, 217 (С. Пејић).

⁴² TD 18, s. 171.

⁴³ Да је ова претпоставка реална потврдио нам је Александар Лома констатацијом да се назив „херчези–херцези“ у Крушевском и Пећком поменику, најпре може схватити као „некадашњи херцегови поданици“.

⁴⁴ TD 56, s. 16.

⁴⁵ TD 157, s. 397–400.

⁴⁶ TD 157, s. 134–142, 150–156, 162–164, 291–295, 395–400, 439–442, 451, 458, 460–467, 494–499, 504, 555–557, 997–1012, 1018; TD 164, s. 15–18, 39, 101–108, 111–112, 335–342.

⁴⁷ TD 157, s. 397–400.

У самом месту, или непосредној околини, постојало је и одмориште за путнике, којима су становници пружали бројне услуге.⁴⁸ Због величине и значаја села, често су га походили калуђери, који су сакупљали милостињу, о чему сведоче бројни помени у Крушевском поменику.⁴⁹

Мере које је предузимала држава утицале су на повећање, али и на смањивање броја пореских обвезника. Године 1541. власи Барче више нису опорезивани појединачно, већ одсеком по кући (180 акчи), што је утицало на укрупњавање домаћинстава и стварање породичних задруга. Иако су становници села Ерчеге због дербенцијског статуса плаћали нешто мање од половине износа и били ослобођени од свих ванредних и обичајних терета, поменути процес очито је захватио и то село, јер је после само 11 година од претходног пописа у њему забележено свега 92 куће.⁵⁰

Отварање рудника Чемерно 1558. године допринело је развоју целе области. То се посебно односило на села радничког хаса, међу којима је од 1570. године био и дербенд Ерчеге.⁵¹ Крајем 16. и почетком 17. века рударство Чемерна и Троглава било је у паду, па су и села радничког хаса постепено губила повластице. Према попису из 1604. становници Ерчеге су тада плаћали пун износ дажбина разрезаних одсеком по кући. Тада је у селу поред кнежевог, примићуровог и лагаторовог било још 115 домаћинстава.⁵²

* * *

Пронађени археолошки материјал приликом археолошких истраживања утврђења, у првом реду кухињска грнчарија припада времену 14–15. столећа. Налази два касноантичка новчића над живом стеном указују да је на простору Градине постојао неки мањи антички објект, вероватно у служби осматрања и обезбеђења околног простора и путне комуникације. Такав објект могао се налазити испод једне од истурених кула утврђења.

Да се село Ерчеге налазило на стратешком месту, поред остатака средњовековне тврђаве, сведочи и чињеница да су, у османском периоду, становници села били задужени, да као дербенције, обезбеђују опасну деоницу важног друма. Тај пут, највероватније је ишао данашњом трасом од Ивањице, преко Братљева, пролазио тик поред Карађорђевог шанца а затим источним атаром села Ерчеге, на око 3 км ваздушном линијом од Градине, избијао на Голију и даље водио ка Сјеници. Да пут највероватније датира још из праисторије показује и топоним „Краљев гроб“, велики тумул на његовој траси, у атару Ерчеге.

⁴⁸ У то време, на речици Ношници, у атару села Ерчеге, радило је 12 воденичних жрвњева (TD 157, s. 400).

⁴⁹ Новаковић, *Српски поменици*, 29, 31, 42, 81, 84, 148, 168.

⁵⁰ TD 201, s. 11; TD 211, s. 170–171.

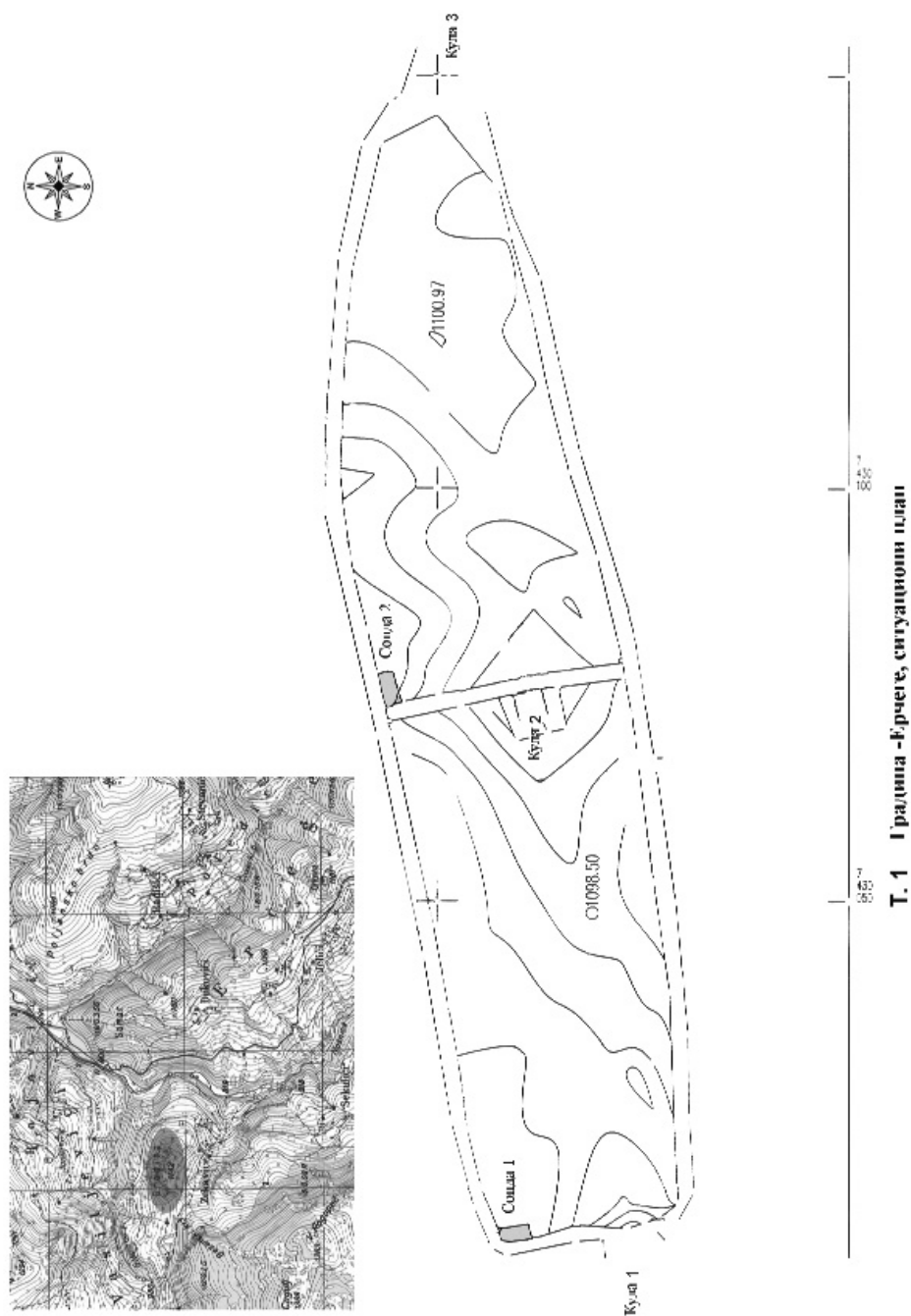
⁵¹ Катић, *Рударство Чемерна и Троглава*.

⁵² *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 331–333.

Одсуство грнчарије из турске епохе, као и помена посаде у историјским изворима указује да са турским освајањима Моравице, престаје функција утврђења на Градини. Међутим, двадесетих година 16. столећа јавила се поновна потреба за обезбеђивањем пута, коју су, са дербенцијским статусом, обављали становници Ерчеге, без успостављања посаде унутар утврђења.

Намеће се закључак, због близине утврђења и манастира Ковиље, те чињенице да нема сигурно датованих манастира са анахоретским садржајем пре 14. столећа, да су истовремено настали манастир и утврђење, чиме се отвара могућност и истог градитеља тврђаве и манастира.

Ерчеге су данас село разбијеног планинског типа, с бројним засеоцима и великим атаром. Зато не чуди да је то село током 16. и почетком 17. века било најмногољудније и најважније насеље у том делу Старог Влаха.

Т. 2 /1 Градина - Ерчеге, поглед са југоистока

Т. 2 /2 Градина - Ерчеге, поглед са југоистока

Т. 3/1 Градина - Ерчеге, поглед са југозапада

Т. 3/2 Градина - Ерчеге, поглед са југозапада

Т. 4/1 Западни део утврђења

Т. 4/2 Источни део утврђења

Т. 5/1 Северни бред у источном делу утврђења

Т. 5/2 Кула 2

Т. 6

1. Сонда 1, жрвањ

2. Сонда 1, ватриште

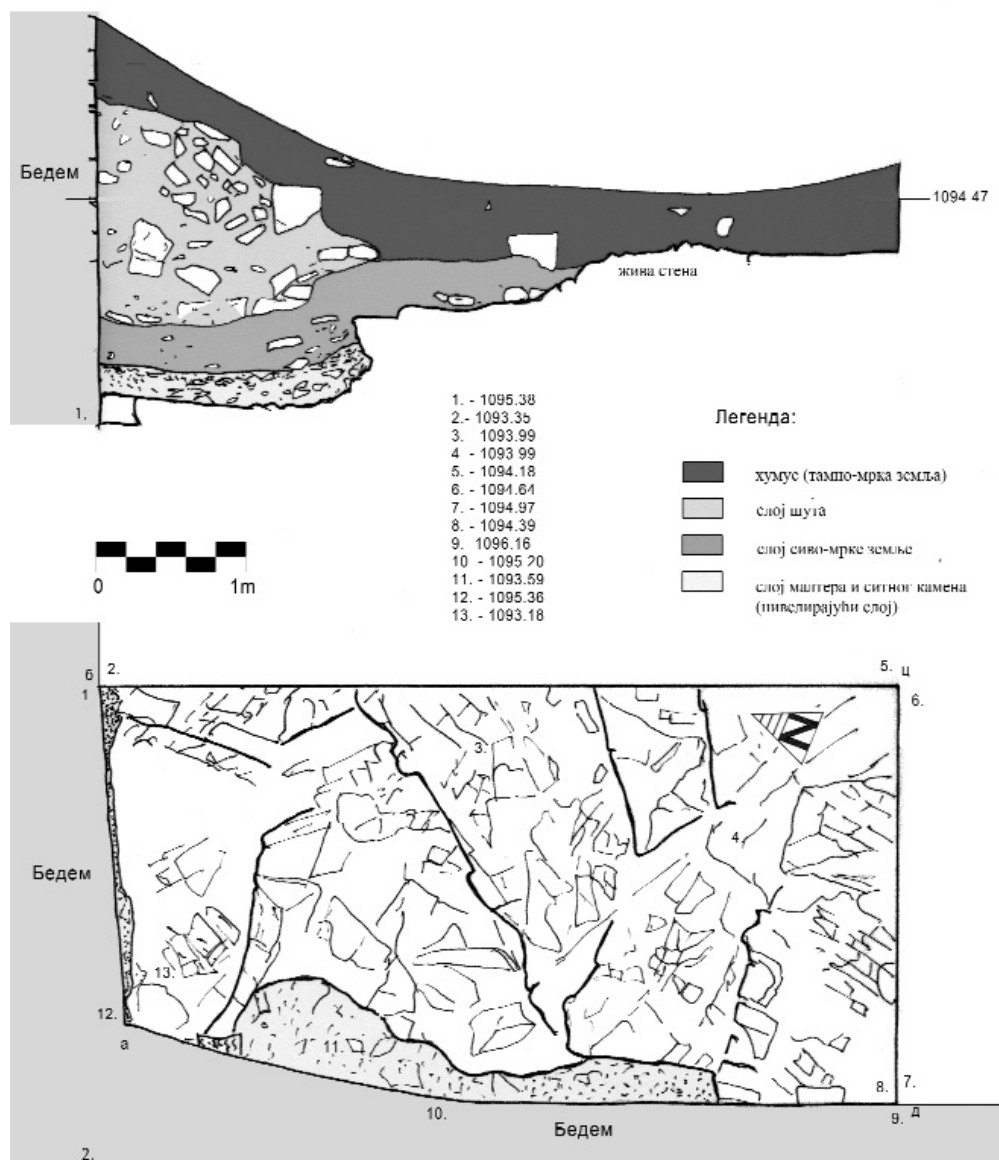
3. Сонда 1, западни и северни бедем

4. Сонда 1, основа

5. Сонда 1, северни бедем

Т. 7 Сонда I, Источни профил (профил б ц) и основа

3. Сонда 2, основа

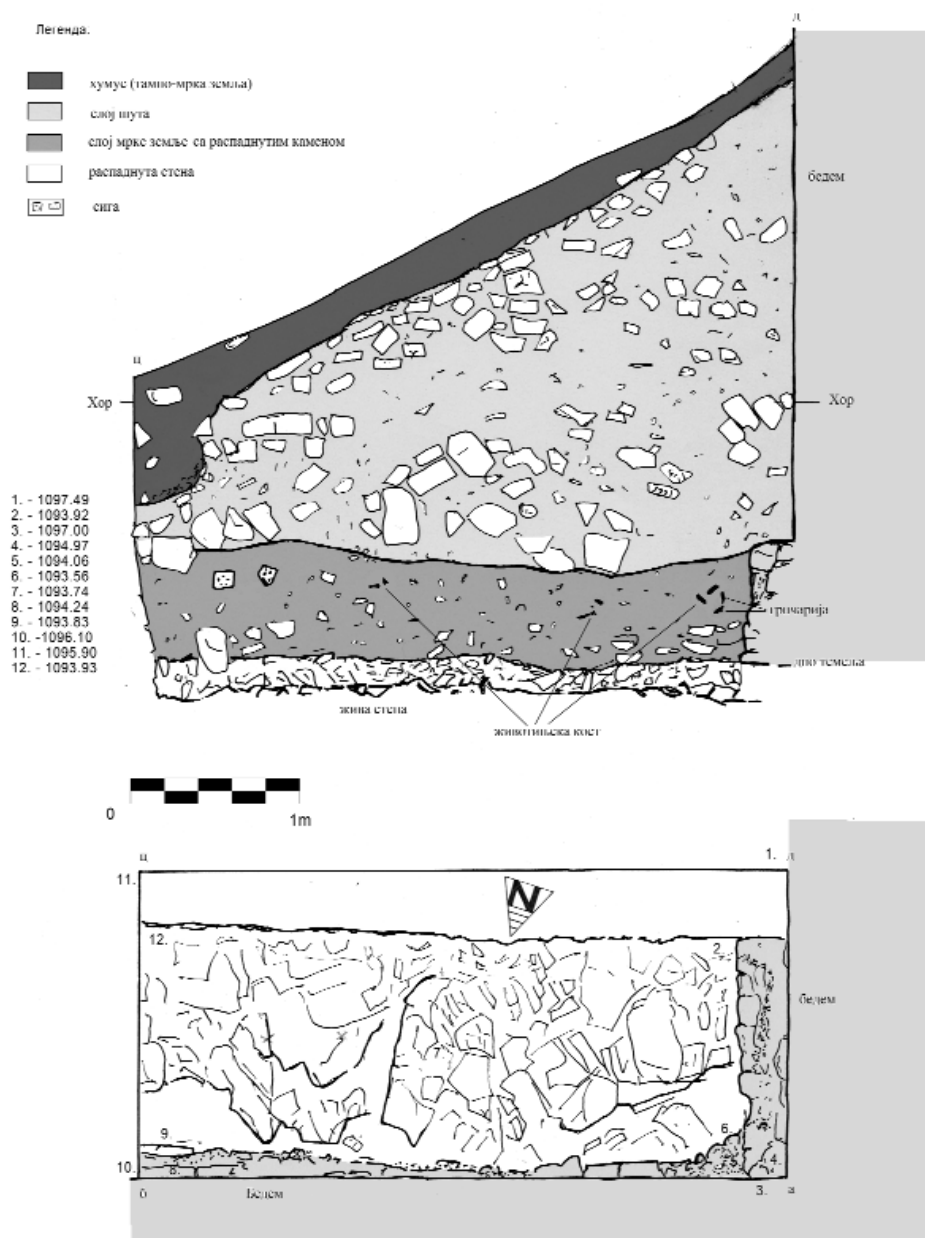
5. Улаз у северном беду

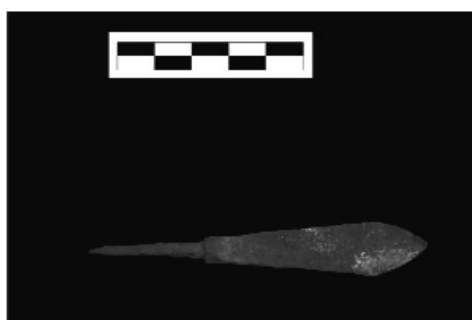
2. Сонда 2, преградни беду утврђења

4. Сонда 2, јужни профил

Т.9 Сонда 2, Јужни профил (профил ц-д) и основа

3

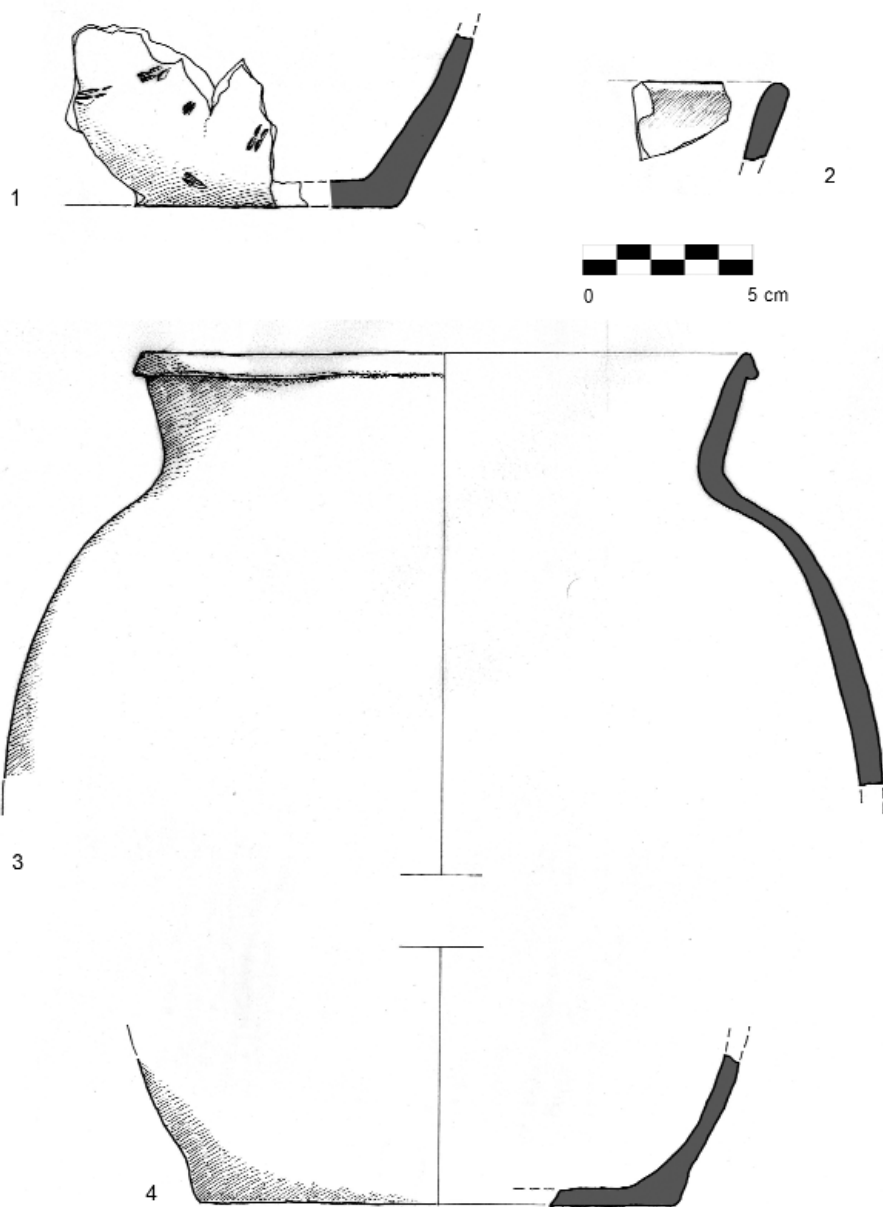
4

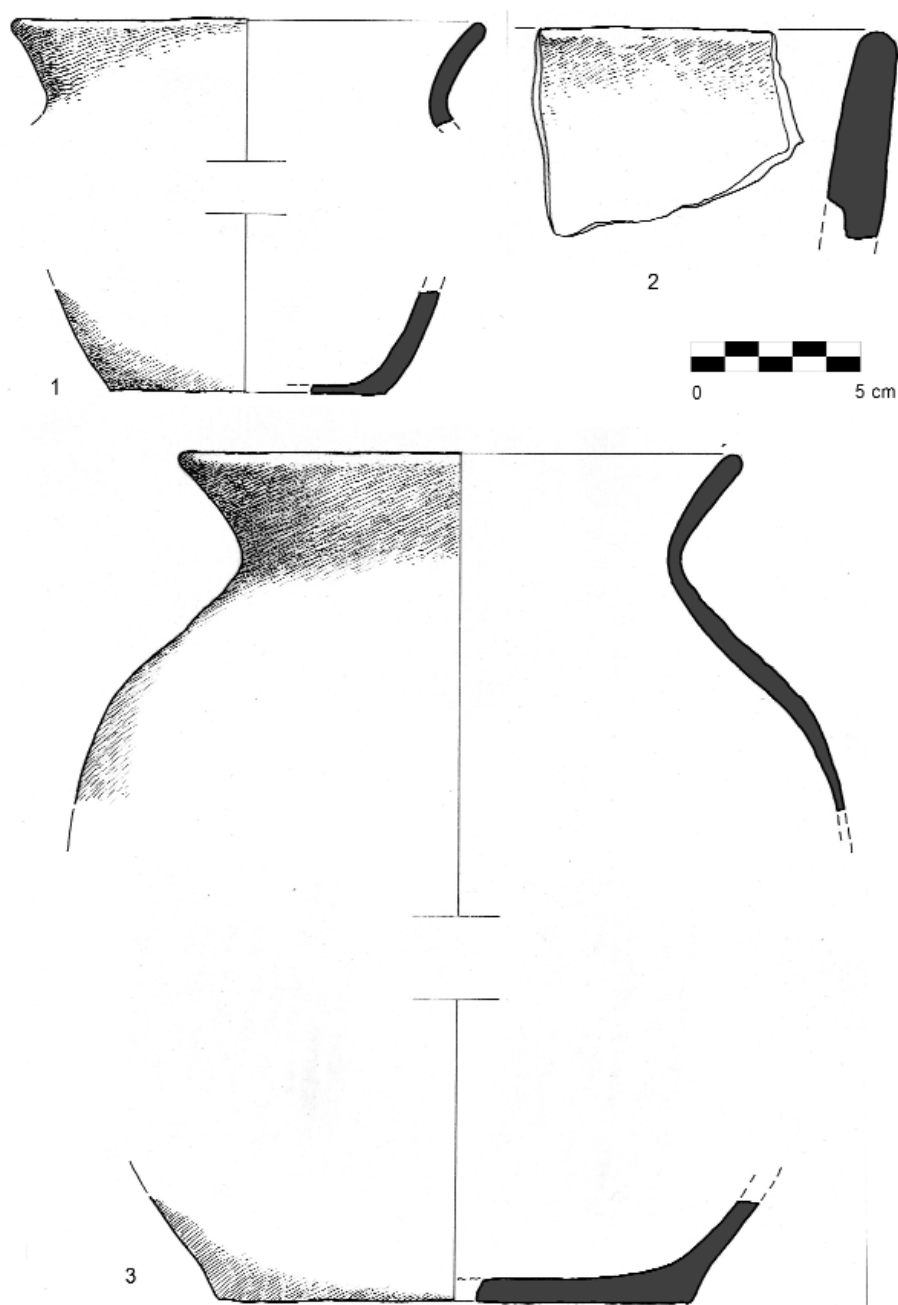
5

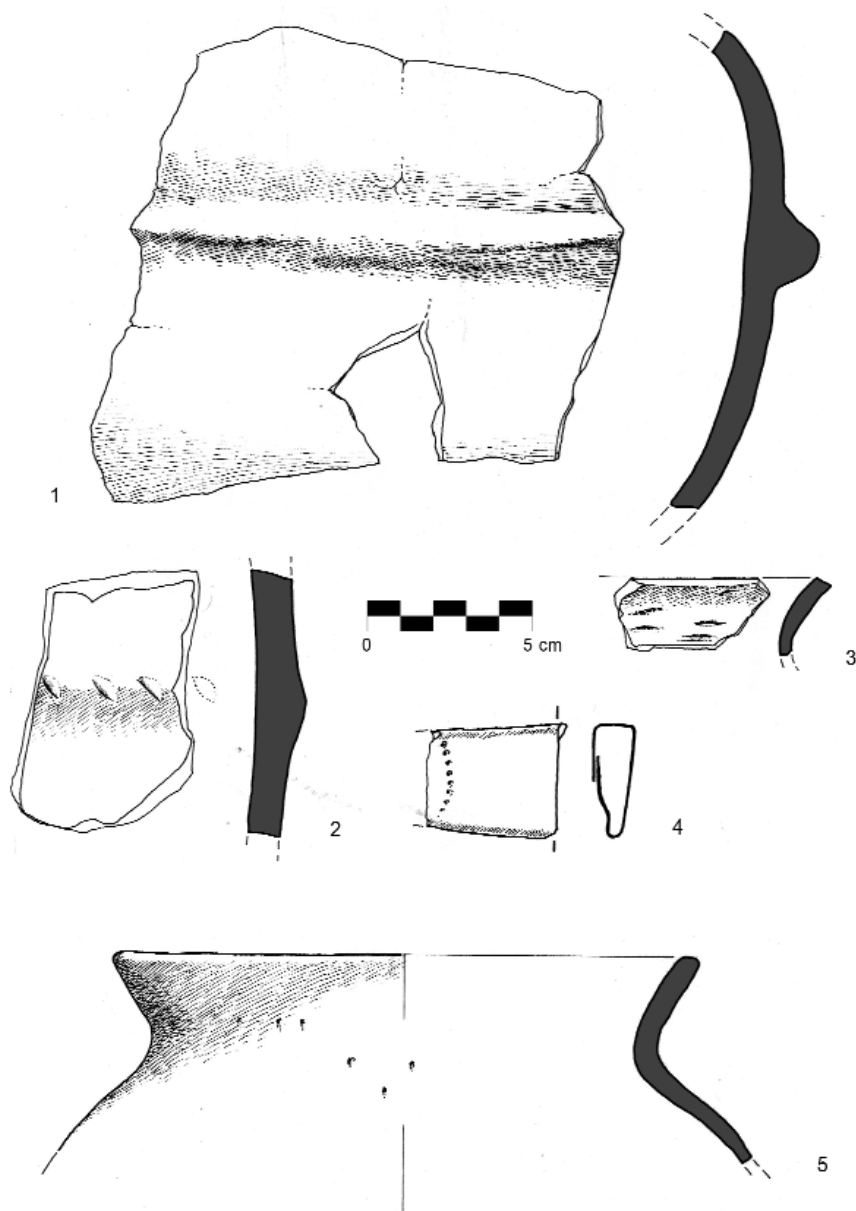
6

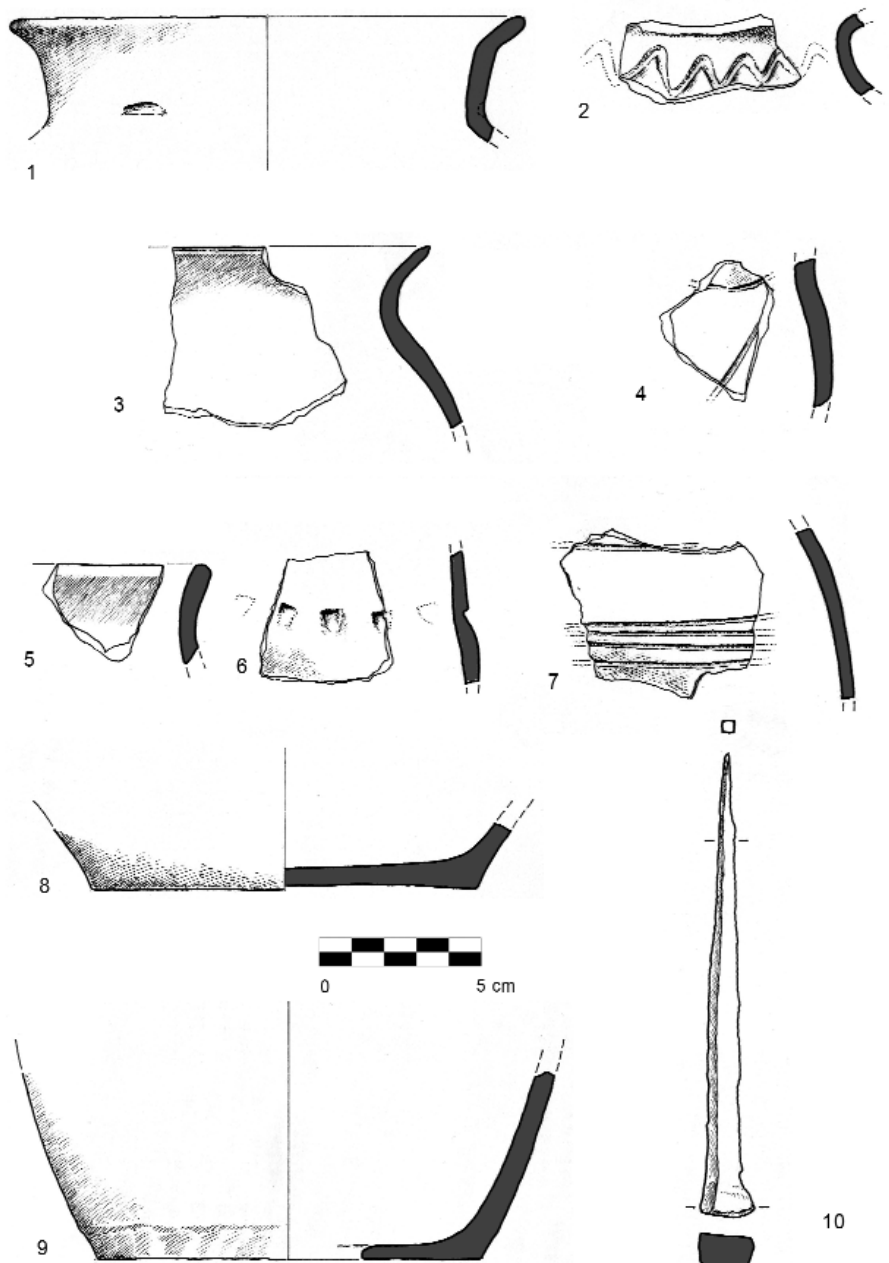
t.12 Сонда 1, сиво- мрка земља испод шута

Т. 12 Сонда 1, сиво-мрка земља испод шута, Сонда 2: 3-слој шута

Т.13 Сонда 2: 1-4 слој Шута; 5- Слој мрке земље испод шута

T.14 Кула 2

Dejan BULIĆ, Srđan KATIĆ

GRADINA – ERČEGE, MEDIEVAL TOWN IN JAVOR

Summary

Gradina–Erčege is located in the Erčege village on the south-eastern slopes of Javor in the Ivanjica municipality. Historical sources do not mention this fortification and its name has remained unknown. The only data originate from the 19th century. Archaeological researches were carried out in 2009, with the aim to gather the main data about the time of creation of the fortification and its main stratigraphy, and to determine its appearance.

The outline of the bulwark indicates a roughly rectangular shape of the fortification, with the dimensions of around 140x32.5m, with a partition wall which divided the “town” into two approximately equal halves, with the internal length of 65m and 68.5m. Rectangular towers dominated both the western and eastern end of the fortification, while the third tower was located in the middle of the partition wall. The tower protected and enabled crossing from one into the other partitioned part of the fortification. A superficial analysis of the bulwark also ascertained a smaller entry in the northern wall – 2.20m wide. The necessary construction material originates from the site and the immediate surroundings. In the immediate surroundings there is a tufa mine and numerous limekilns serving for the construction of the bulwark, including the remnants of the medieval cemetery on the ridge below Gradina.

Present-day Erčege was located within the land of Moravica. This area was governed by Vojislav Vojinović in the 14th century, Nikola Altomanović from 1366 to 1373, and Lazar Hrebeltanović and his successor after Altomanović’s downfall. Already in 1455, Turks became immediate neighbours of Moravica. In 1458, they introduced their administration in the conquered area, which is when the area of Moravica was mentioned, first as a “vilayet” and then as a “nahiye”.

After the Turkish conquest, today’s village of Erčege became part of the Sanjak of Bosnia, called Kaludra or Herčik. The latter name indicates the existence of a monastery in the village or its environs. Truly, near Gradina–Erčege, in the village of Smiljevac, hamlet of Kovilje, there is the monastery Kovilje, which also confirms the location. In the 16th and early 17th century, the village was the most populous and most important settlement not only in the Barča nahiye, but also in the surrounding nahies.

The found archaeological material dates to the 14–15th centuries. The two late antique coins which were found indicate that a smaller antique structure existed in the area of Gradina, probably serving the purpose of observation and securing of the surrounding area and road communication. The fact that the Erčege village was located in a strategic place, close to an important road, is corroborated not only by the remnants of the medieval fortress, but also the fact that the villagers had the derbendji status in the Ottoman period. The road most probably went along today’s route from

Ivanjica through Bratljevo, next to Karađorđev šanac and through the eastern area of the Erčege village, around 3km from Gradina by air, pushing out to Golija and leading further to Sjenica. The fact that the road dates back to prehistory is also confirmed by the toponym “Kraljev grob” – a huge barrow on its route, in the Erčege area.

The absence of pottery from the Turkish epoch shows that with the Turkish conquests of Moravica, the function of the Gradina fortification ceased. However, in the 1520s, a new need emerged for securing the road – the duty was performed by the villagers, who had the derbendji status, without setting up a garrison in the fortress.

Given the vicinity of the fortification and the Kovilje monastery, including the fact that there are no precisely dated anchoritic monasteries before the 14th century, it is possible to conclude that the monastery and the fortification were created at the same time, which opens the possibility that the same person built both the fortification and the monastery.

Keywords: Middle Ages, “Moravica” lands, Gradina, fortification, 4th century, 14–15th century, pottery, money, derbendji.